

Waldemar Cudny

Filia Uniwersytetu Łódzkiego w Tomaszowie Mazowieckim

POMNIK JAKO ELEMENT PRZESTRZENI MIEJSKIEJ – ZMIENNOŚĆ FORMY W CZASIE – PRZYKŁAD TORUNIA

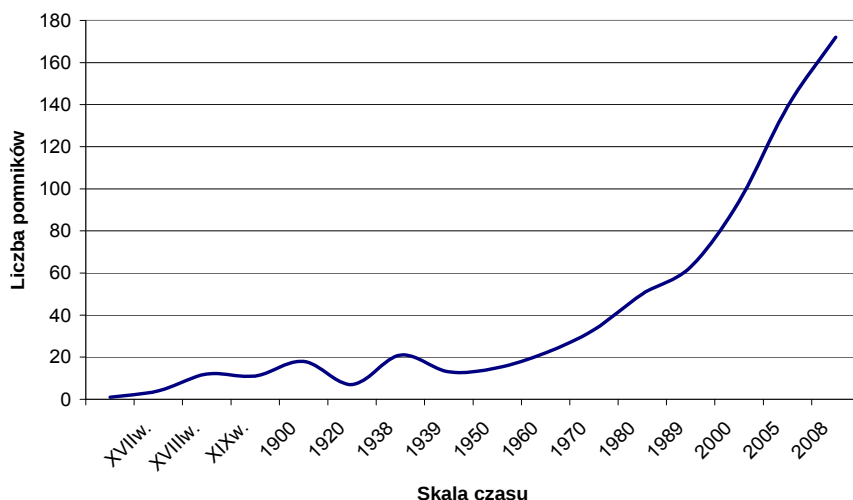
*Burząc pomniki oszczędzajcie cokoły.
Zawsze się mogą przydać.
Stanisław Jerzy Lec*

1. WPROWADZENIE

W roku 2010 powrócono do dyskusji w mediach i społeczeństwie na temat pomników. Jednak zagadnienie liczby, jakości czy rodzajów pomników, było przedmiotem wielu wcześniejszych społecznych dyskusji i kontrowersji. Zmiany związane z procesem polskiej transformacji miały bowiem istotny wpływ także na przestrzeń publiczną i obecne w niej pomniki. Autor postanowił w niniejszym opracowaniu przedstawić analizę dotyczącą liczby, rodzaju i lokalizacji pomników na przykładzie Torunia. W mieście tym okres do końca drugiej wojny światowej charakteryzował się sinusoidalnym układem krzywej obrazującej liczbę pomników (rys. 1) z przyrostami i spadkami, które utrzymywały średnią statystyczną na zbliżonym poziomie. Od lat 50. widoczny był ciągły wzrost liczby pomników miejskich, przy czym po 2000 r. stał się on bardziej intensywny.

2. POMNIK, CZYLI CO?

Istotne dla dalszej analizy jest określenie, jakie elementy przestrzeni publicznej możemy nazwać pomnikiem. NIJAKOWSKI (2006) mianem pomnika określa „wszelkie wytwory materialne w formie naturalnej i sztucznej, mające na celu upamiętnienie istotnych z punktu widzenia danej grupy etnicznej wydarzeń historycznych, miejsc czy postaci z nimi związanych”. Pomnik jako przestrzenna forma upamiętnienia występował we wszystkich kulturach, na wszy-

Rys. 1. Dynamika przyrostu liczby pomników Torunia w latach 1677–2008

Źródło: opracowanie własne na podstawie

ZIÓŁKIEWICZ (2009)

stkich kontynentach i we wszystkich religiach, w postaci kopców, mogił i kurhanów opowiadających o osobach lub wydarzeniach (HODOR, ŁAKOMY 2007). HODOR, ŁAKOMY (2007) twierdzą, że pomniki zaczynają funkcjonować jako dobro etniczne, będąc równocześnie przedmiotem symbolizacji. Integrują one grupy etniczne i stanowią zarzewie konfliktów oraz animozji, tak na styku różnych grup etnicznych, jak również grup o wspólnym światopoglądzie lub interesach. Pomniki tworzą tzw. „wspólnoty pamięci” często będące nieprzystającymi do siebie nawzajem i odmiennymi sposobami pamięci o wspólnej przeszłości przez pryzmat różnej interpretacji minionych zdarzeń. Różnice poglądów zdywersyfikowanych grup, których interesów dotyczy pomnik składają się z kilku podstawowych elementów: statusu pomnika, jego przesłania, estetyki, kwestii utrzymania, prawa do sprawowania ceremonii i zasad jej prowadzenia, granic pomnika czy wreszcie jego własności (NIJAKOWSKI 2006).

W literaturze znaleźć można liczne propozycje dotyczące naukowych podziałów pomników. Jedna z nich segreguje pomniki z uwagi na lokalizację, przedmiot upamiętnienia i charakter upamiętnienia (NIJAKOWSKI 2006). Ważną metodą podziału pomników jest segregacja lokalizacyjna. Każdy pomnik jest, podobnie jak obiekty zabytkowe, w tym zabytkowe rezydencje, dziełem architektonicznym, którego historia w opowieści lokalizacji i otoczenia wraz z dostępnością komunikacyjną w istotny sposób wpływają na postrzeganie przez oglądających jego atrakcyjności (ROUBA 2006). Usytuowanie i otoczenie wraz z pom-

nikami tworzą układy synergiczne wzmacniając lub osłabiając prostą sumę atrakcyjności pojedynczych elementów (ROUBA 2004).

Kluczową rolę odgrywa szczegółowa lokalizacja pomnika, którą rozumieć należy jako położenie na tle pozostającego w zasięgu wzroku wycinka tkanki miejskiej, w tym innych budynków, wód powierzchniowych, roślinności, dróg i pozostałych elementów zagospodarowania (ROUBA 2010a). Atrakcyjność lokalizacji szczegółowej związana jest z wkomponowaniem w tkankę miejską i estetyką tej kompozycji. W zależności od przyjętych przez artystę/architekta założeń zestawienie poszczególnych elementów, ich harmonia i kompozycja decydują o tym, czy turysta odbiera miejsce jako piękne (ROUBA 2010a), czy też jako element beładnie wrzucony w otoczenie.

Atrakcyjność pomnika według KURKA red. (2007) może być rozumiana podobnie jak atrakcyjność obiektów zabytkowych – jako zespół właściwości pomnika wynikający z konglomeratu cech, które stanowią o zainteresowaniu ze strony turystów. Cechy pomnika sumujące się na wrażenia gości można podzielić na: wartość estetyczną, wartość historyczną, wartość autentyczności i wartości unikatowe. Czasami, sporadycznie w przypadku pomników może się pojawiać również wartość użytkowa, np. ławeczek. Dodatkowo pomniki, podobnie jak obiekty zabytkowe, mogą w specyficznych okolicznościach wytwarzać indywidualne płaszczyzny interakcji z oglądającym na poziomie bryły, kompozycji z otoczeniem, swojej wyjątkowości lub interaktywności (ROUBA 2010b). Jako pomniki w niniejszym artykule traktowane są wyłącznie obiekty umiejscowione na stałe w dostępnych publicznie przestrzeniach, wykluczone natomiast zostały zainstalowane we wnętrzach i miejscach niebędących stale dostępnymi.

3. POMNIK W PRZESTRZENI PUBLICZNEJ MIASTA

Przestrzeń miasta z punktu widzenia dostępności można w najprostszy sposób podzielić na prywatną, czyli taką, o której kształcie i dostępności decyduje właściciel, jak również przestrzeń publiczną – ogólnodostępną, zróżnicowaną, dającą poczucie bezpieczeństwa i pozwalającą na zaspokajanie różnych potrzeb mieszkańców miasta. Elementami publicznej przestrzeni miejskiej są: ulice, place, budynki urzędów, muzea, parki itp. (AUGUSTYN-LENDZION, 2005, SIERECKA-NOWAKOWSKA 2001). O zaklasyfikowaniu przestrzeni do kategorii publicznej lub prywatnej nie decyduje status własnościowy, a raczej sposób jej użytkowania (MARKOWSKI 2001), także niektóre przestrzenie prywatne, jak np. halle obiektów hotelarskich można uznać także za przestrzeń publiczną.

Pomnik miejski jest obecny w przestrzeni publicznej miast od początku ich istnienia. Pierwsze pomniki wykształciły się w starożytności głównie w postaci

posągów konnych, kolumn lub łuków triumfalnych. W średniowieczu najczęściej stawiano pomniki nagrobne w postaci płyt i budowli (HODOR, ŁAKOMY 2007). Pomniki po upadku późnego średniowiecza powróciły do łask w renesansie i następnie rozwinęły się w baroku i klasycyzmie, apogeum ich rozkwitu miało miejsce w romantyzmie (*Nowa encyklopedia powszechna* 1997). W XIX i XX w. pojawiły się pomniki alegoryczne i symboliczne oraz abstrakcyjne, które to formy były obce wiekom wcześniejszym (HODOR, ŁAKOMY 2007). Pomniki są istotnym elementem wzbogacającym przestrzeń publiczną miast także w obecnych czasach, czego przykładem są choćby stawiane po 1989 r. pomniki łódzkie (CUDNY 2007, 2008).

W Polsce do II wojny światowej dominował pomnik figuralny, dopiero w II połowie XX w. rozpoczęły się eksperymenty z abstrakcją i pomnikiem jako formą architektoniczną. Szczególne znaczenie miały w tym zakresie interaktywne pomniki powstałe w obozach koncentracyjnych w Treblince i na Majdanku, które wciągały widza w proces upamiętniania. Podobnego typu pomnikiem w strukturze miejskiej jest berliński Pomnik Holokaustu (ŁĘCZYŃSKA-JANOWICZ 2008). Dla polskiego pomnika miejskiego istotną datą był przełom lat 80. i 90. i transformacja systemowa. Wtedy wiele pomników zniknęło z miast, przeznaczono je na przetop bądź zasilono skanseny, np. w Kozłowie (KIERNIEKIEWICZ-WIECZORKIEWICZ, WIECZORKIEWICZ 1999).

Pomnik od wieków odgrywał w tkance miasta wielorakie role, w tym społeczną, polityczną i kulturową, oddziałując na trzech poziomach: zarówno na poszczególne jednostki, całe społeczności, jak i na samą tkankę miejską. Jak pisał ŚLAŃSKI (1916), rzeźba pomnikowa „jest pogładową lekcją estetyki, tworzy piękno miasta, jest szkołą historii ojczystej dla młodych pokoleń”. Rola pomników w przestrzeni miasta jest specyficzna, rzadko są one elementem użytkowym, zazwyczaj pełnią funkcję uwznioślonego filaru pamięci o ludziach lub wydarzeniach przy okazji organizując życie wewnętrzne mieszkańców okolicy w relacji z przedstawionymi na nim ludźmi lub wydarzeniami (STRZAŁKOWSKI 1971). Odgrywają istotną rolę w strukturze miasta budując jego tożsamość i dając mieszkańcom poczucie wspólnoty.

Coraz częstszą funkcją pomników jest również promocja miejskiej przestrzeni turystycznej, w której się znajdują. Te najciekawsze, wyjątkowe, poruszające emocje znajdują się często na pocztówkach, fotorelacjach z podróży i przewodnikach, stanowią element miejskiej przestrzeni turystycznej. Miejska przestrzeń turystyczna jest definiowana jako „wytwór społeczny, co oznacza, że w określonych warunkach rozwoju cywilizacyjnego przestrzeń miasta uznana zostaje za interesującą poznawczo lub rekreacyjnie” (LISZEWSKI 2008) przez co następuje rozwój funkcji turystycznej w przestrzeni miejskiej. LISZEWSKI (2002) twierdzi również, że pod wpływem ruchu turystycznego przestrzeń wchodzi na kolejne etapy rozwoju. Związane są one ze zmianami prowadzącymi do wzrostu jej atrakcyjności, co z kolei powoduje dalszy wzrost liczby odwiedzających.

Niewątpliwie pomniki, zarówno zabytkowe – z tradycjami jak, i współczesne, ciekawe oraz nowatorskie, mogą być przyczynkami do wzrostu turystycznego znaczenia miasta, czego najlepszym przykładem może być pomnik Chrząszcza w Szczecbrzeszynie. Wcześniej, miejscowość słynna dzięki wierszykowi, który zna każde polskie dziecko, nie miała nic do zaoferowania, obecnie pomnik legendarnego chrząszcza przyciąga turystów – dzieci i dorosłych.

Z turystyczną rolą pomników w tkance miejskiej jest podobnie jak z obiektami zabytkowymi, w tym zabytkowymi rezydencjami – ciekawa lokalizacja dodatkowo podnosi atrakcyjność samego obiektu, natomiast położenie spektakularnego pomnika na obszarach nieatrakcyjnych może sprawić, że ma on szansę stać się główną i eksponowaną atrakcją turystyczną inicjującą w skrajnych przypadkach przechodzenie przestrzeni turystycznej przez kolejne etapy rozwoju (ROUBA 2010a).

Szczególną rolę pomników w przestrzeniach publicznych miasta podkreśla fakt niesienia przez nie bogatych treści emocjonalnych w postaci wartości ideowych związanych z polityką, historią i kulturą. Pomniki są synonimem trwałości prezentowanych wartości również przez tradycyjne, solidne materiały, z których są wykonane, np. kamień czy spiż. Jak jednak pokazuje historia polskich pomników, ich trwałość w największym wymiarze zależy od uniwersalności wartości będących przedmiotem upamiętnienia oraz apolityczności upamiętnianego wydarzenia lub osoby. Wszelkie diametralne zmiany polityczne najczęściej wiązały się z burzeniem pomników wystawianych przez poprzedników. Już w starożytnym Egipcie Amenhotep III, wstępując na tron po matce – królowej Hatszepsut, kazał usunąć pomniki i inskrypcje związane z jej władzą (DZIKOWSKA 1998).

Pomniki już na etapie samej koncepcji zaczynają oddziaływać na przestrzeń publiczną miasta wzbudzając zachwyt lub spory dotyczące estetyki i lokalizacji, skłaniają do porównań i wizualizacji rozwiązań alternatywnych. Po postawieniu, interakcja z potencjalnej staje się rzeczywista. Pomniki w scenografii miasta mogą odgrywać zróżnicowaną rolę, będąc składową przestrzeni urbanistycznej, współkształtują ją i nadają charakter. Wolnostojący pomnik w zależności od relacji może stać się dominantą, pozostać jedynie akcentem lub stanowić część większej całości urbanistycznej (HODOR, ŁAKOMY 2007).

Ciekawą koncepcją jest przekształcanie całych fragmentów przestrzeni publicznych miasta w pomniki, taką funkcję pełni np. krakowski plac Bohaterów Getta, na którym pomnik-instalacja ma niezwykle formę rzeczy zwykłych: żeliwnych krzeseł, ławek i innych przedmiotów pozostawionych w nieładzie na pamiątkę przeprowadzek i składowania zbędnych rzeczy po likwidacji getta w 1943 r. Postanowiono upamiętnić śmierć tysięcy ludzi zbiorowiskiem przedmiotów nietypowych dla otwartej przestrzeni miejskiej zmieniając w ten sposób funkcję całego placu i czyniąc cały plac pomnikiem (MYCIELSKI 2006).

Pomnik swoją obecnością dodaje przestrzeni istotny charakter symboliczny, nierzadko stając się katalizatorem emocji i działań mieszkańców miasta. Pod pomnikami ludzie umawiają się na spotkania, pod pomnikami odbywają się obchody rocznicowe, wiece i demonstracje. Mądre wkomponowanie pomnika w tkankę przestrzeni publicznej stanowi nie lada wyzwanie dla twórców i architektów, a w wielu miastach bez problemu znaleźć można przykłady pomników o kontrowersyjnej ideologii, lokalizacji, wykonaniu czy materiale.

4. POMNIKI TORUNIA A OŚ CZASU¹

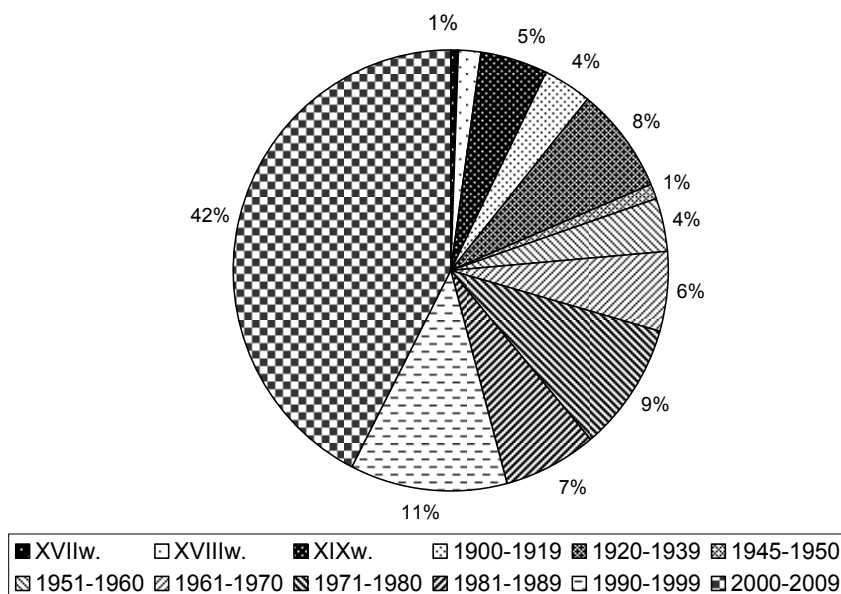
Toruń to jedno z atrakcyjniejszych miast turystycznych Polski wpisane na listę UNESCO w roku 1996. Jako jeden z nielicznych zespołów staromiejskich w Polsce posiada 550 obiektów zabytkowych w ramach zespołu o powierzchni 32 ha (www.turystyka.torun.pl). Atrakcyjność Torunia wynika z jego lokalizacji, kompaktowości, wielości obiektów atrakcyjnych turystycznie, jak również doskonałego zachowania budynków z różnych epok będących świadkami rozwoju miasta od XIII w. po dzień dzisiejszy.

Dużą zaletą toruńskiego zespołu staromiejskiego jest stopień jego oryginalności i autentyczności oraz widoczna historyczność. W przypadku zespołów staromiejskich Warszawy, Gdańska, Wrocławia mamy do czynienia z całkowitymi bądź częściowymi rekonstrukcjami spowodowanymi zniszczeniami okresu drugiej wojny światowej. W Toruniu zniszczenia zespołu staromiejskiego w latach 1939–1945 praktycznie nie wystąpiły, więc turysta doświadcza niezwykłego uczucia zanurzenia w autentyczności, patrzenia na te same kamienice, na które patrzył Kopernik, a nie na ich rekonstrukcje przypominające oryginał.

W przypadku miasta tak bogatego w substancję zabytkową proste wnioskowanie wskazywałoby, że powinniśmy mieć również do czynienia z dużą liczbą zabytkowych pomników jako elementów przestrzeni miejskiej, jednak sytuacja wygląda inaczej. Analiza przestrzeni publicznej Torunia pod kątem funkcjonujących w niej pomników prowadzi do wniosku mówiącego, że w kraju o tak skomplikowanej historii, jakim jest Polska pomniki w przestrzeni publicznej nie miały szans na wieczną egzystencję. Wraz z częstymi zmianami władz – wojnami, rozbiorami, zmianami systemowymi pomniki były niszczone, wymieniane lub adaptowane do nowych czasów i innych oczekiwań. Ilustracją tej tezy są rys. nr 1 i 2, obrazujące, że tylko 8% pomników powstałych kiedykolwiek w Toruniu – istniejących i nieistniejących, stworzono przed rokiem 1900, nato-

¹ Charakterystyki toruńskich pomników powstały w oparciu o pozycję ZIÓŁKIEWICZA (2009).

miast 12% przed rokiem 1920, z czego większość została przez polskie wojsko rozebrana po przejęciu miasta. W odniesieniu do pomników istniejących do dnia dzisiejszego wskaźniki te wyglądają jeszcze inaczej – zaledwie 3,5% powstało przed rokiem 1920, a 2,1% powstało przed rokiem 1900.

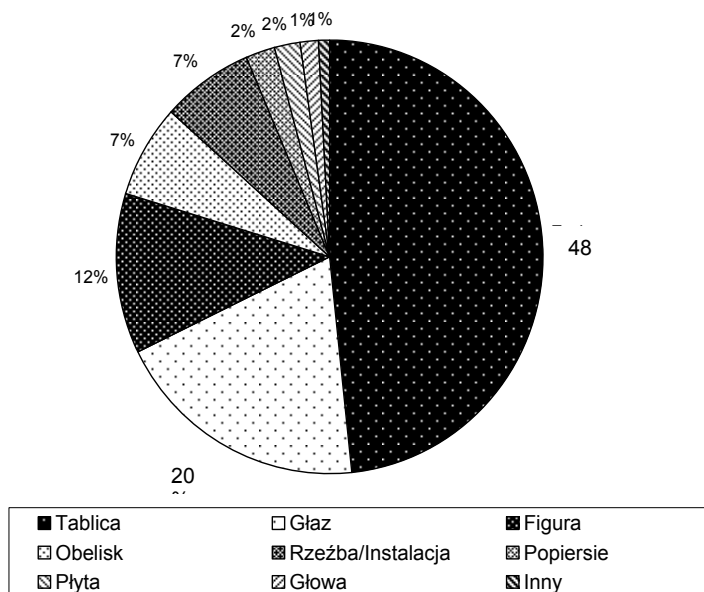
Rys. 2. Okresy powstawania ogółu toruńskich pomników – istniejących i nieistniejących
Źródło: opracowanie własne na podstawie ZIÓŁKIEWICZ (2009)

Lata 40. i 50. XX w. były okresem sporadycznego powstawania pomników, w latach 60. i 70. tempo budowy znaków pamięci wzrosło do 9% w całej dekadzie, aby następnie w latach 80. zmaleć do 7% – prawdopodobnie w związku z kryzysem gospodarczym i niepewną sytuacją polityczną. Lata 90. to początek etapu mody na pomniki wynikającej ze zmiany ustrojowej. Dekada 2000–2009 zaowocowała niewidzianym nigdy wcześniej w historii miasta lawinowym wysypem liczby cokołów, głazów, tablic i instalacji pamiątkowych. W tym okresie powstało ponad 42% pomników, które zaistniały kiedykolwiek w historii miasta.

Toruńskie pomniki różnią się od siebie także pod względem formy. Widać zdecydowaną przewagę – (aż 48%) upamiętnień w postaci tablic (rys. 3). Wynik taki jest rezultatem kilku elementów – relatywnie niskich kosztów wykonania, uproszczonej procedury wkomponowania w przestrzeń miejską i montażu,

prostoty projektowania, krótkiej ścieżki od pomysłu do realizacji. Na drugim miejscu z 20% wskazań znajdują się głazy komemoratywne. Prawdopodobnie tę łatwość jest wytłumaczyć atrakcyjnością wizualną pomnika – głazu – element naturalny kojarzący się z siłą, trwałością, pięknem nietkniętej przyrody. Nie bez znaczenia jest element dużej podaży głazów i ich łatwej dostępności w okolicach Torunia z uwagi na młodogłacjalną rzeźbę okolic, szczególnie duża liczba eratyków pozostała na pobliskim Pojezierzu Brodnickim. Niejednokrotnie na obniżenie kosztów instalacji pomnika-głazu wpływa fakt darowania kamienia przez rolników, którzy znaleźli głaz na swoich polach. W części przypadków napisy naniesione zostały bezpośrednio na powierzchnię głazu, w większości najczęściej jednak pełnił on funkcję cokołu dla tablicy informującej, komu jest poświęcone. Dalsze 12% pomników ma formę figuralną, tę która najbardziej kojarzy się z ideą pomnika poświęconego osobie – ucieleśniają i pozwalają poczuć namiastkę jej obecności. Pozostałe formy antropomorficzne stanowią niewielki odsetek wszystkich obecnych pomników – popiersia 2% i głowy 1%. Około 7% upamiętnień (rys. 3) zostało dokonane w postaci obelisków, kolumn i innych form obrobionych, stanowiących podstawę dla tablicy pamiątkowej.

Popularnym sposobem upamiętniania w przestrzeni publicznej Torunia wydarzeń są rzeźby i instalacje rozumiane jako zespoły rzeźb. W ten sposób

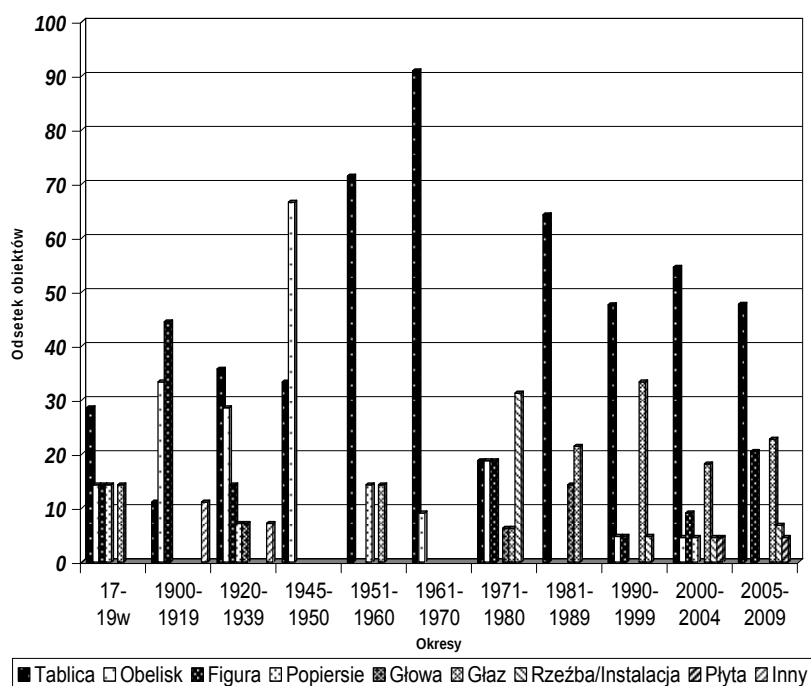
Rys. 3. Struktura form istniejących toruńskich pomników
Źródło: opracowanie własne na podstawie ZIÓŁKIEWICZ (2009)

uwieczniono fakt kręcenia filmu „Prawo i pięść”, nazwania planetoidy 12999 imieniem Torunia, Kargula i Pawlaka, uhonorowano twórczość Zbigniewa Lengrena czy współpracę z miastem Cadca na Słowacji.

Rzadkim sposobem uwieczniania w Toruniu są płyty pamiątkowe zainstalowane w podłożu – zaledwie trzy przypadki (Gmerki kupieckie – zespół 25 płyt pamiątek rodów kupieckich Torunia, Piernikowa aleja gwiazd – zespół ośmiu płyt – w większości poświęconych artystom związanym z Toruniem, i płyta upamiętniająca trasę tramwajową pod Łukiem Cezara).

Do ciekawych wniosków prowadzi analiza zmienności form upamiętniania wykorzystywanych w Toruniu na osi czasu.

Jedyną formą upamiętniania praktykowaną niezależnie od okresu, ustroju i koniunktury gospodarczej są tablice pamiątkowe. Maksimum popularności osiągnęły one w latach 1961–1970, kiedy to stanowiły aż 90% wszystkich zainstalowanych w Toruniu upamiętnień, po to, aby następnie w krótkim czasie ich udział spadł do zaledwie 19%, w latach 1971–1980 utrzymując jednak nieprzerwaną dominację w zakresie średnim nad innymi formami pomnikowymi.

Rys. 4. Zmienność form upamiętniania na osi czasu w Toruniu
Źródło: opracowanie własne na podstawie ZIÓŁKIEWICZ (2009)

Fakt dominacji tablic pamiątkowych wynika z wcześniej wymienionych przesłanek – szybkości i prostoty wykonania. Niewątpliwym argumentem za instalowaniem tablic pamiątkowych są niskie koszty ich wykonania i uproszczona procedura formalna instalacji.

Na drugim miejscu pod względem popularności występowania na osi czasu uplasowały się obeliski, nie pojawiając się jedynie w latach 50. i 80., a na trzecim miejscu wspólnie pomniki figuralne i głazy. Co ciekawe, pomniki figuralne praktycznie nie powstawały w Toruniu w okresie socjalistycznym poza małymi wyjątkami w latach 70. Tę niechęć do realistycznych przedstawień osób upamiętnianych trudno jest logicznie wytłumaczyć, a wspomnieć należy, że w Toruniu poza obeliskiem upamiętniającym wyzwolenie miasta przez Armię Czerwoną, brak było spektakularnych rozbiórki pomników niezgodnych z nurtem państwa po 1989 r. Formami pojawiającymi się nieregularnie w całym okresie powstawania pomników są popiersia i głowy, natomiast formą współczesną, nienotowaną praktycznie przed latami 90. XX w. są rzeźby i instalacje, w których skupiono się bardziej na wartości artystycznej i atrakcyjności turystycznej niż przesłaniu upamiętniającym. Podobny wyjątek stanowią płyty instalowane horyzontalnie na poziomie gruntu. Forma ta zarezerwowana wcześniej dla kościelnych płyt nagrobnych w podłodze świątyni została odsakralizowana w Toruniu dopiero w XXI w. i służy do tworzenia bardziej atrakcji turystycznych niż rzeczywistych pomników (np. Gmerki kupieckie, Piernikowa aleja gwiazd, tablica pamiątkowa linii tramwajowej pod Łukiem Cezara).

5. PODSUMOWANIE

Podsumowując należy podkreślić, że problematyka poruszona w niniejszym artykule jest bardzo aktualna. Pomnik, mimo że istnieje od wieków wciąż stanowi ważną część przestrzeni publicznej miast. Upamiętnia istotne wydarzenia i osobistości, stanowi element zagospodarowania przestrzeni miejskiej, jest także składnikiem budującym atrakcyjność turystyczną. Pomniki są również elementem obrazującym przemiany polityczne, np. zachodzące w Polsce po roku 1989, pomniki ogniskują też spory polityczne i społeczne. Należy stwierdzić, że funkcja pełniona przez pomniki w tkance miasta zmienia się wraz z upływem czasu. Wraz z przechodzeniem przez kolejne etapy rozwoju społecznego zmienia się zarówno liczba stawianych pomników, jak również ich forma. Ilustracją tego jest opisana w niniejszym artykule sytuacja w Toruniu. Obecny pęd do upamiętniania wyraźnie widoczny w pierwszej dekadzie XXI w. wzmacnia refleksję nad granicami chłonności tkanki polskich miast w zakresie absorpcji nowych przejawów pamięci zbiorowej. Ciekawy jest również fakt nierównomiernego w czasie występowania różnych form upamiętnień, w tym wyraźnego no-

wego trendu – pomnika-instalacji, którego rola komemoratywna została zepchnięta na drugi plan przez ich mniejszą atrakcyjność estetyczną i turystyczną.

BIBLIOGRAFIA

- AUGUSTYNIAK-LEDZION E., 2005, *Przestrzeń publiczna? Kilka refleksji na temat*, „Czasopismo Techniczne. Architektura”, R. 102, z. 9-A, s. 35–44.
- CUDNY W. 2007, *The Role of the Jewish Cultural Heritage of Lodz in the Development of Ethnical Tourism in the City*, Conference Proceedings Researching Destination Management, Policy and Planning: Linking Culture, Heritage and Tourism, Published by the Centre for Tourism & Cultural Change Leeds Metropolitan University United Kingdom.
- CUDNY W., 2008, *The Radegast Station Holocaust Monument – its history, contemporary function and perception in the eyes of tourists and Lodz inhabitants*, „Bulletin of Geography”, no. 9, University of Nicholas Copernicus in Toruń.
- Dzikowska E., 1998, *Gniazdo orłów, rozmowy z Gustawem Zemłą*, [w:] *Pomnik Czynu Polaków*, Szczecin.
- HODOR K., ŁAKOMY K., 2007, *Pomnik w przestrzeni miejskiej*, „Przestrzeń i Forma”, nr 7/8, s. 409–414.
- KIERNIEKIEWICZ-WIECZORKIEWICZ J., WIECZORKIEWICZ J. M., 1999, *Pomniki jako miejsca szczególne przestrzeni miejskiej Gdańska, Gdyni i Sopotu* [w:] B. Wierzbicka (red.), *Święci przydrożni patroni przyuliczni*, Warszawa.
- KUREK W. (red.), 2007, *Turystyka*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- LISZEWSKI S., 2002, *Przestrzeń turystyczna i osadnictwo turystyczne* [w:] G. Gołębski (red.), *Kompendium wiedzy o turystyce*, Wyd. PWN Warszawa.
- LISZEWSKI S., 2008, *Geografia urbanistyczna*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- ŁĘCZYŃSKA-JANOWICZ A., 2008, *Kształtowanie formy założeń pomnikowych na przestrzeni polskich miast od połowy XX wieku*, „Czasopismo Techniczne”, 2-a, Politechnika Krakowska, Kraków.
- MARKOWSKI T., 2001, *Przestrzeń publiczna w ekonomice rozwoju miast*, „Biuletyn” KPZK PAN, z. 194, s. 9–18.
- MYCIELSKI K., 2006, *Pomnik – plac bohaterów Getta w Krakowie*, „Architektura”, 6, Murator.
- NIJAKOWSKI L., M., 2006, *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
- Nowa encyklopedia powszechna*, 1997, PWN, Warszawa.
- ROUBA R., 2004, „Czarny Koń” czy „Czarna Owca” – co Sarmata ma w rękawie?, [w:] *Polskie hotelarstwo i gastronomia w UE*, WSTiH Gdańsk.
- ROUBA R., 2006, *Kształtowane historycznie otoczenie jako specyficzny element produktu turystycznego obiektu hotelarskiego*, „Turystyka i Hotelarstwo”, nr 9, s. 85–104.
- ROUBA R., 2010a, *Hotelarstwo w zabytkowych rezydencjach jako czynnik modyfikujący otoczenie*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, ss. 190.
- ROUBA R., 2010b, *Przyczynek do dyskusji nad atrakcyjnością obiektów zabytkowych*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, „Ekonomiczne Problemy Usług”, nr 52 (590), s. 535–556.

- SIERECKA-NOWAKOWSKA B., 2001, *Dziedzictwo przyrodniczo-kulturowe jako podstawa rozwoju przestrzeni publicznej miasta na przykładzie Łodzi*, „Biuletyn” KPZK PAN, z. 194, s. 45–50.
- STRZAŁKOWSKI Z., 1971, *Lubelskie pomniki*, „Kultura i Życie”, nr 6.
- ŚLĄSKI B., 1916, *Pomniki publiczne Warszawy*, Warszawa.
- ZIÓŁKIEWICZ A., 2009, *Toruńskie pomniki, tablice, kamienie*, Wyd. Urbański, Toruń.
- <http://www.turystyka.torun.pl/index.php?strona=44> (dostęp 14.03.2011).